

RAJAPBOYEVA Dildora Rustamovna
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Lingvistika mutaxassisligi 1-kurs magistranti
E-mail: rajapboevadildora@gmail.com

MULLASODIQOVA Nigora Miromonovna
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Arab tili va adabiyoti "al-Azhar" kafedrası dotsenti,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: nigoramullasodiqova@gmail.com

“AL-MUSTAQSO FI-L-AMSOL” – ARAB MAQOLLARI XAZINASI

«АЛЬ-МУСТАКСА ФИ АЛЬ- АМСАЛЬ» – СОКРОВИЩНИЦА АРАБСКИХ ПОСЛОВИЦ

“AL-MUSTAQSĀ FĪ AL-AMTHĀL” – A TREASURY OF ARABIC PROVERBS

Annotatsiya. Mazkur maqola Mahmud az-Zamaxshariyning mashhur asari “al-Mustaqso fi-l-amsol”ning umumiy mazmuni, tuzilishi va unda keltirilgan maqollar miqdori haqida ma'lumot beradi. Asar qadimiy arab adabiyotida keng tarqalgan maqollarni o'zida jamlab, ularning semantik va stilistik jihatlarini ochib beradi. Maqolada Zamaxshariyning asarni yozish maqsadi, maqollarning boblarga taqsimlanish tartibi masalalari yoritilgan. Shuningdek, maqolada “al-Mustaqso fi-l-Amsol” asarining hozirga qadar saqlanib qolgan qo'lyozmalari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Mahmud Zamaxshariy, “al-Mustaqso fi-l-Amsol”, “Asosu-l-Balog'a”, arab she'riyati, maqol, matal, bob, fasl.

Аннотация. Данная статья представляет информацию об общем содержании, структуре и количестве пословиц, приведенных в знаменитом труде Махмуда аз-Замахшари «Аль-Мустакса фи аль-Амсал». Этот труд собирает широко распространенные пословицы древнеарабской литературы, раскрывая их семантические и стилистические аспекты. В статье рассматриваются цели написания произведения Замахшари, порядок распределения пословиц по главам. Кроме того, приводится детальная

информация о сохранившихся до наших дней рукописях «Аль-Мустакса фи аль-Амсал».

Ключевые слова: Махмуд Замахшари, «Аль-Мустакса фи аль-Амсал», «Асас аль-Балага», арабская поэзия, пословица, поговорка, глава, раздел.

Abstract. This article provides information on the general content, structure, and number of proverbs presented in Mahmud az-Zamakhshari's famous work “al-Mustaqsa fi al-amthāl”. The book compiles widely known proverbs from ancient Arabic literature, analyzing their semantic and stylistic aspects. The article explores Zamakhshari's purpose in writing the work and the arrangement of proverbs into chapters. Additionally, it provides detailed information about the surviving manuscripts of “al-Mustaqsa fi al-amthāl”.

Keywords: Mahmud Zamakhshari, “al-Mustaqsa fi al-amthāl”, Asas al-Balaghah, arabic poetry, proverb, saying, chapter, section.

KIRISH

Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy o'z davrining yetuk olimlaridan biri bo'lib, u turli fanlarga oid yetmishga yaqin asar yozgan, deb e'tirof etiladi. Uning qalamiga mansub asarlar soni haqida manbalarda turlicha ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, nemis sharqshunos olimi Karl Brokkelman uning 31 asarini qayd etgan bo'lsa, doktor Ahmad Muhammad Xufiy 48 ta asarni mavjudligini aytadi. Aliybeg Rustamovning tadqiqotlarida esa 39 ta, Boqi Zakiyevich Xolidovning maqolasida esa 55 ta asar sanab o'tilgan. Muhammad Bosil Uyun Sud “Asosu-l-Balog'a” asarining 1998-yilda Bayrutda chop etilgan nashrida Zamaxshariyning 65 ta asari mavjudligini aytib, ularning ro'yxatini keltirgan [3:5]. Xulosa qilinganda bizning davrimizgacha yetib kelgan asarlarining soni ellikdan ortiq, deb hisoblanadi.

Allomaning ilmiy merosi orasida tilshunoslikka oid “al-Mufasssal”, “Sharhu abyati kitabi Sibavayhi”, “al-Unmuzaj” kabi asarlar alohida o'rin tutadi. Bundan tashqari, “Asosu-l-Balog'a”, “al-Foiq fi g'aribi-l-hadis”, “Muqaddimatu-l-Adab” va “al-Mu'jamu-l-arabiy va-l-forsiy” kabi mashhur lug'atlar tuzgan. Qur'oni karim tafsiriga bag'ishlangan “al-Kashshof” asari esa islom olamida eng mukammal filologik tafsirlardan biri sifatida e'tirof etilgan.

Mazkur asarlarning qo'lyozma va toshbosma nusxalari dunyoning eng yirik fondlarida saqlanmoqda va hozirgacha asosiy manba sifatida foydalaniladi. Zamaxshariy merosi sharqshunos olimlar tomonidan yuqori baholangan. Shuning uchun bu asarlarga sharhlar yozilgan. Tadqiqotchilar Zamaxshariyning asarlarini har tomonlama o'rganishda davom etmoqda. Mazkur maqolada "al-Mustaqso fi-l-amsol" asari haqidagi dastlabki ilmiy izlanishlar natijasi keltiriladi.

ASOSIY QISM

"Al-Mustaqso fi-l-amsol" — Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy tomonidan yaratilgan mashhur asarlardan biri. Ushbu kitob johiliya davridan Zamaxshariy yashagan davrgacha mavjud bo'lgan arab maqol va matallarini to'plash, ularning lug'aviy va ma'naviy jihatlarini ochib berishga bag'ishlangan. Zamaxshariy arab madaniyati, tili va adabiyoti bo'yicha keng bilimga ega bo'lgani uchun asardagi maqollarni leksik, grammatik, semantik, stilistik jihatdan tahlil qilgan. Tahlillari mukammal chiqqaniga uning og'zaki ijod tarixini, xalqlarning madaniyatini mukammal bilgani, mantiqiy fikrlashi sababdir. Tahlil jarayonida maqollarning nasriy va she'riy uslublarini ham ko'rsatib bergan.

Zamaxshariy mazkur asarni 1106-yil (hijriy 499-yil)da yozgan. Unda taxminan 3500 ga yaqin maqol va matalni jamlagan. Ular alifbo tartibida joylangan bo'lib, har birining kelib chiqish tarixi, qo'llanishi va matni batafsil yoritilgan. Matal va maqollar ma'nosini chuqurroq ochib berish maqsadida muallif ko'pincha nasriy va she'riy parchalar ham keltirgan. Muallif maqollarni tahlil qilar ekan lug'at boyligi, uslubiy xilma-xilligi, fasohat va balog'at talablariga mos yuksak darajadagi namuna ekanini ko'rsatib beradi va shu bilan asarning qadrini oshiradi.

Bugungi kunda "al-Mustaqso fi-l-amsol" asarining qo'lyozma nusxalari quyidagi joylarda saqlanmoqda:

1. Turkiyaning Istanbul shahrida ushbu kitobning eng ko'p nusxalari saqlanadi. Bular: "Ashir Afandi" (№907), "Bashir Og'a" (№553), "Damadzoda" (№1557), "Lolali" (№715, 1671, 1925, 1926), "Salim Og'a" (№991), "Topikapi

saroy-muzei" (№2290), "Fayzulloh" (№1756), "Fotih" (№4088, 4089), "an-Nur al-Usmoniyya" (№4249, 4250), "Köprülü" (№1388, 1389) kutubxonalari.

"Al-Mustaqso fi-l-amsol" asarining "Bashir Og'a" kutubxonasida saqlanayotgan nusxasi hijriy 1076-yilda; "Fayzulloh" kutubxonasidagi nusxasi esa hijriy 559-yilda ko'chirilgan.

2. Bursa: "Husayn Chalabiy" kutubxonasi (№17)

3. Bag'dod: "Mosul" kutubxonasi (№27, 329)

4. Haydarobod: "al-Asfiya" kutubxonasi (№3/607)

5. Leyden kutubxonasi (№394)

6. Vena kutubxonasi (№338)

7. Vatikan kutubxonasi (№1177)

8. Rampur kutubxonasi (№1/616)

9. Tehron: "Majlis" kutubxonasi (№2/301)

10. Qohira: "Daru-l-kutubi-l-misriyya" kutubxonasi (№355)

11. Britaniya muzeyi (№730, 1426, 1002) [1:43].

"Al-Mustaqso fi-l-amsol" asari 1962-yilda Haydarobodda ikki jildda nashr etilgan bo'lib, uning bir nusxasi Garvard universiteti kutubxonasida (№22423.15) saqlanmoqda [2:37]. 1977-yilda Bayrutdagi «Daru-l-kutubi-l-ilmiyya» nashriyotida ham chop etilgan. Bu nashr ikki jilddan iborat bo'lib, jami 3761 ta maqolni o'z ichiga oladi. "Al-Mustaqso fi-l-amsol" kitobi arab alifbosiga muvofiq 28 harfga bo'lingan. Muallif har bir harf qismini "bob" deb nomlagan. Boblar esa o'z navbatida "fasl"larga ajratilgan. Asarning birinchi jildida "hamza" harfi va alifdan boshlanadigan 1917 ta maqol jamlangan. "Hamza" bobi tugagach atoqli otlar va qabila nomlari mundariyasi va birinchi qismning umumiy mundariyasi keltirilgan. Mazkur jild hajmi 452 betni tashkil etadi.

Ikkinchi jildi "bā" harfidan boshlab, "yā" harfi bilan tugaydi va shu harflar bilan boshlanuvchi 1544 ta maqolni o'z ichiga olgan. Asarning bu jildi oxirida asarni ko'chirgan xattotning xulosasi ham keltirilgan. Ushbu jild boblar, mundarija va xulosalar bilan birgalikda jami 431 betdan iborat. Boblarning joylashish ketma-ketligi hamda har bir bobdagi maqollar miqdorini quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin:

“Al-Mustaqso fi-l-amsol” asari umumiy tuzilishi

№	Boblar		Maqollar soni	№	Boblar		Maqollar soni
1.	باب الهمزة	hamza bobi	1917	15.	باب الضاد	dād bobi	15
2.	باب الباء	bā bobi	61	16.	باب الطاء	tā bobi	12
3.	باب التاء	tā bobi	53	17.	باب الظاء	dhā bobi	4
4.	باب الثاء	thā bobi	6	18.	باب العين	‘ayn bobi	75
5.	باب الجيم	jīm bobi	81	19.	باب الغين	ghayn bobi	10
6.	باب الحاء	hā bobi	51	20.	باب الفاء	fā bobi	21
7.	باب الخاء	khā bobi	33	21.	باب القاف	qāf bobi	52
8.	باب الدال	dāl bobi	17	22.	باب الكاف	kāf bobi	119
9.	باب الذال	dhāl bobi	16	23.	باب اللام	lām bobi	302
10.	باب الراء	rā bobi	67	24.	باب الميم	mīm bobi	247
11.	باب الزاي	zāy bobi	9	25.	باب النون	nūn bobi	20
12.	باب السين	sīn bobi	36	26.	باب الواو	wāw bobi	46
13.	باب الشين	shīn bobi	35	27.	باب الهاء	hā bobi	89
14.	باب الصاد	sād bobi	23	28.	باب الياء	yā bobi	44
JAMI: 3461							

Jadvalda berilgan ma’lumotlarni tahlil qilib shuni aytish mumkinki, hajm jihatdan eng katta bob “hamza bobi” bo’lib, unda 1917 ta maqol tahlil qilingan. Eng kichik bob esa “dhā bobi” bo’lib, unda 4 ta maqol mavjud.

“Al-Mustaqso fi-l-amsol” asarida maqollarni joylashtirishda oxirgi to’rt harf bobida alifbo tartibi o’zgargan, ya’ni avval nūn, keyin wāw, undan keyin hā va yā harflariga oid boblar keltirilgan. Xuddi shu holat boblar tarkibidagi fasllarda ham kuzatiladi. Masalan, “hamza bobi”da avval “hamza bilan nūn”, keyin “hamza bilan wāw”, undan keyin “hamza bilan hā”, oxirida esa “hamza bilan yā” fasllari berilgan. Ular quyidagichadir:

باب الهمزة مع النون: انقى من الدمعة [5:398].

Tarjimasi: “Hamza bilan nūn” bobi: Ko‘z yoshlaridan ham toza.

باب الهمزة مع الواو: أوثب من فهد [5:427].

Tarjimasi: “Hamza bilan wāw” bobi: Geparddan ham chaqqonroq.

باب الهمزة مع الهاء: أهل القتيل يلونه [5:443].

Tarjimasi: “Hamza bilan hā” bobi: Marhumning oilasi uning yonida.

باب الهمزة مع الياء: أيأس من غريق [5:448].

Tarjimasi: “hamza bilan yā” bobi: Cho‘kayotgan odamdan-da umidsizroq.

Shunisi e’tiborga molikki, muallifning lug‘atshunoslikka bag‘ishlangan “Asosu-l-Balog‘a” asarida ham harflar tartibi “al-Mustaqso fi-l-amsol” kitobidagi tartib bilan bir xil. “Al-Mustaqso fi-l-amsol”da fasllardagi maqollarni joylashtirishda birinchi so‘zning harflari, undan keyin ikkinchi, uchunchi, to‘rtinchi, beshinchi so‘zlar tarkibidagi harflarni alifbo tartibida berishda ham yuqoridagi tartib saqlangan, ammo “Asosu-l-Balog‘a”da esa bir harfdan boshlanuvchi lug‘at maqolalari tarkibidagi harflar alifboga mos ravishda joylashtirilgan.

Asarning ikkinchi jildi “bā” harfidan boshlangan maqollar sharhi bilan boshlanib, asar xotimasi, atoqli otlar, qabila nomlari mundariyasi va ikkinchi qismning umumiy mundariyasi bilan yakunlangan.

Quyidagi jadvalda “al-Mustaqso fi-l-amsol” asaridagi “Hamza bobi” misolida asardagi boblar tarkibiga kiruvchi fasllar qay tartibda joylashtirilganligi namoyon bo‘ladi:

Hamza bobidagi fasllarning joylashish tartibi

№	Fasllar	№	Fasllar
1	الهمزة مع الألف <i>Hamza bilan alif</i>	15	الهمزة مع الضاد <i>Hamza bilan Dād</i>
2	الهمزة مع الباء <i>Hamza bilan bā</i>	16	الهمزة مع الطاء <i>Hamza bilan Tā</i>
3	الهمزة مع التاء <i>Hamza bilan tā</i>	17	الهمزة مع الظاء <i>Hamza bilan DHā</i>
4	الهمزة مع الثاء <i>Hamza bilan thā</i>	18	الهمزة مع العين <i>Hamza bilan ‘ayn</i>
5	الهمزة مع الجيم <i>Hamza bilan jīm</i>	19	الهمزة مع الغين <i>Hamza bilan ghayn</i>
6	الهمزة مع الحاء <i>Hamza bilan hā</i>	20	الهمزة مع الفاء <i>Hamza bilan fā</i>
7	الهمزة مع الخاء <i>Hamza bilan khā</i>	21	الهمزة مع القاف <i>Hamza bilan qāf</i>
8	الهمزة مع الدال <i>Hamza bilan dāl</i>	22	الهمزة مع الكاف <i>Hamza bilan kāf</i>
9	الهمزة مع الذال <i>Hamza bilan dhāl</i>	23	الهمزة مع اللام <i>Hamza bilan lām</i>
10	الهمزة مع الراء <i>Hamza bilan rā</i>	24	الهمزة مع الميم <i>Hamza bilan mīm</i>
11	الهمزة مع الزاى <i>Hamza bilan zāy</i>	25	الهمزة مع النون <i>Hamza bilan nūn</i>
12	الهمزة مع السين <i>Hamza bilan sīn</i>	26	الهمزة مع الواو <i>Hamza bilan wāw</i>
13	الهمزة مع الشين <i>Hamza bilan shīn</i>	27	الهمزة مع الهاء <i>Hamza bilan hā</i>
14	الهمزة مع الصاد <i>Hamza bilan Sād</i>	28	الهمزة مع الياء <i>Hamza bilan yā</i>

Asarning har bir bobi tarkibidagi fasllarda quyidagi tarkibiy qismlar mavjud:

a) maqol matni.

Zamaxshariy har bir maqolni aniq va tushunarli shaklda keltiradi. Qolaversa, kitobda jamlangan maqollar raqamlab chiqilgan. Bu kitobxonga asarda jami nechta maqol va matallar borligini; boblardagi, fasllardagi maqollar miqdorini aniqlashda yordam beradi.

b) ma’nosi va izohi.

Ushbu maqollar zamonaviy o’quvchilarga tushunarli bo’lishi uchun batafsil izohlar bilan ta’minlangan. Zamaxshariy ba’zan maqolning ma’nosini ko’chma ma’noda va asl ma’nosida tahlil qiladi. Maqollarga she’riyatdan misol keltirishda ham Zamaxshariy faqatgina shu maqol ishlatilgan qasidalaragina emas, maqol ma’nosini tushuntirish uchun yordam beradigan, maqolning kelib chiqish sababi, qanday vaziyatda aytilishini tushuntiruvchi baytlardan ham misollar keltiradi. Bu esa o’quvchida maqolni to’g’ri qo’llash ko’nikmasini shakllantiradi.

c) kontekst va qo’llanilishi.

Maqollarni qanday holatlarda ishlatilishini misollar yordamida tushuntirib beradi. Misol tariqasida, ko’pincha arab she’riyatiga murojaat etgan. Bu arab adabiyoti va kundalik hayotdagi nutq madaniyatini tushunishga yordam beradi. Zamaxshariy mazkur asarda Imrul Qays, Zuhayr ibn Abi Salma, al-Farazdaq, Yazid ibn Amr ibn Qays, Molik ibn Zayd, Jarir, al-Axtal, Ajaj ibn Ru’ba, Kusayyir ibn Abdurahmon, an-Nabig’a, Abu Hayya an-Numayriy, al-Qatahiy, az-Zahhok ibn Said al-Hamadoniy, al-Kumayt ibn Sa’laba, Solim ibn Dora, al-A’sha va boshqa ko’plab shoirlarning qasidalaridan misol keltirgan. Shuni alohida ta’kidlash joizki, muallif maqol ma’nosini izohlashda qasidalaridan misol keltirganda ushbu qasida aruzning qaysi bahrida yozilganligini ham zikr etgan. Asarda aruzning rajaz, ramal, komil, tavil, mutaqorib, xafif, basit, vofir, sari’ vaznlariga xos bo’lgan she’riyat namunalarini uchratish mumkin. Masalan, asarning birinchi jildi “Hamza” bobidagi “hamza bilan thā” faslidan o’rin olgan

أثقل من شمام (Tarjimasi: Shamom tog'idan ham og'irroq) maqolining ma'nosini sharhlashda muallif aruzning vofir bahrida yozilgan quyidagi she'rga murojaat qiladi:

سيلقى الحارث الحنفى شعرا

على الشعراء أثقل من شمام. [5:42]

Tarjimasi: al-Horis al-Hunfiy o'qimoqchi she'r

Shoirlardan oldida Shamomdan og'ir:

d) Fon va manbalar.

Ba'zi maqollarning qanday paydo bo'lganligi, qachon, kim tomonidan va kimga qarata aytilganligi yoki tarixiy ahamiyati haqida ma'lumot beradi. Masalan, asarning ikkinchi jildidan o'rin olgan "Bā" bobidagi "bā bilan kāf" faslida keltirilgan maqolga quyidagicha izoh beriladi:

٩٣ - بِكَلِّ وَادٍ أَثَرُ مِنْ تَغْلِبَةٍ : قاله رجل جفاه بنو تغلبة

فارتحل عنهم إلى قوم فجفوه أيضا فمال ذلك ؛ يضرب لمن يرى ما لا يريد أين يتوجه [6:13].

Tarjimasi:

39 – Har bir vodiya Sa'labaning izi bor: Buni Banu Sa'laba qabilasidan quvg'in qilingan bir kishi aytgan. U bu qavmdan qochib boshqa bir qavmga boradi. U qavm ham bu kishini haydab soladi. Keyin bu qavmdan ham jo'nab qoladi. Bu maqol qayerga bormasin, o'zi xohlamaydigan narsaga duchor bo'ladigan kishiga nisbatan aytiladi.

XULOSA

Mahmud Zamaxshariyning "al-Mustaqso fi-l-amsol" asari arab maqollari va matallarining muhim manbalaridan biri bo'lib, nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarixiy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu asarda arab xalqining asrlar davomida shakllangan hikmatli so'zlari jamlanib, ularning kelib chiqishi, semantik hamda stilistik jihatlari tahlil qilingan. Muallif maqollarni alifbo tartibida joylashtirib, ularning lug'aviy, kontekstual va badiiy xususiyatlarini keng yoritgan.

Kodifikatsiya va tahlil usuli jihatidan "al-Mustaqso fi-l-amsol" arab maqollari bo'yicha yozilgan eng muhim asarlardan biri hisoblanadi. Qo'lyozma nusxalarining turli kutubxonalarda saqlanib qolishi, asarning ilmiy ahamiyatini yana-da oshirib, zamonaviy tadqiqotchilar uchun muhim material sifatida xizmat qilishini ko'rsatadi. Zamaxshariy o'zining chuqur bilim va tahliliy yondashuvi bilan maqollarning faqatgina lug'aviy

izohlarini emas, balki ularning ijtimoiy va adabiy kontekstdagi o'rnini ham ochib bergan.

Xulosa qilib aytganda, "al-Mustaqso fi-l-amsol" arab tilining boy ifoda imkoniyatlarini, maqollar va matallar orqali milliy tafakkurni o'rganish uchun beqiyos manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu asarning kodikologik jihatdan tahlil qilinishi, uning tarixiy taraqqiyotini o'rganish va keyingi avlodlarga yetkazishda muhim ahamiyatga ega.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. Bd. I. – Leiden, 1937.
2. Catalogue of Arabic. Persian and Ottoman Turkish books. Volume 2. Authors, Titles and Personal subjects. Arabic. Cambridge, Massachusetts: Published by Harvard University Library, 1968.
3. Nosirova M. O'rta asrlar arab nahvidan namunalar (Mahmud Zamaxshariyning "Unmuzaj fi nahv" risolasi asosida). – Toshkent: ToshDSHI nashriyoti, 2004.
4. الزمخشري محمود، أساس البلاغة. – بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٨.
5. الزمخشري محمود، المستقصى في أمثال العرب. ج. ١. – بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٧٧. – صفحة ٤٥٢.
6. الزمخشري محمود، المستقصى في أمثال العرب. ج. ٢. – بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٨٨. – صفحة ٤٣١.